

Geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen: zorg zonder targets

Samenvatting

Vanaf de opkomst van de parlementaire democratieën sinds de zeventiende eeuw kreeg wat nu heeft geestelijke verzorging institutionele erkenning in het strafstelsel. In Nederland is deze zorg verankerd in de Grondwet en het Penitentiaire Beginselenwet als recht van de gevangene. De overheid enerzijds en de religieuze en levensbeschouwelijke organisaties anderzijds werken, ieder vanuit eigen verantwoordelijkheid en bevoegdheid, samen om deze zorg goed te organiseren en de kwaliteit ervan te waarborgen.

Geestelijke verzorging is identiteitsgebonden. Het sluit aan bij de religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond van de gevangene. Dit uitgangspunt vertaalt zich in de diversiteit in het bestand van de geestelijke verzorging. De religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond van waaruit de geestelijk verzorger optreedt is ten dienste van de zorgvraag. Deze zorg heeft geen 'zorgtargets', dat wil zeggen, dat beschikbaarheid en presentie de basiskarakteristiek is voor dit beroep. De geestelijk verzorger interenieert zonder primair aan probleemoplossing te doen. Maar het positieve effect van de inzet van de geestelijk verzorger op het welbevinden van de gedetineerde, zijn bijdrage aan een humanitair strafstelsel, aan resocialisatie in het algemeen en aan ordehandhaving binnen penitentiaire inrichting zijn inmiddels bewezen.

Ondanks de wettelijke bescherming en institutionele erkenning en de bewezen dienstbaarheid voor de gedetineerden, ontloopt de geestelijke verzorging niet de politieke en maatschappelijke discussie over de rol van religie (en levensbeschouwing) in een sterk gesecculariseerde samenleving. Zij wordt bevestigd op legitimatie, organisatiewijze en kwaliteit. In dit artikel wordt gesuggereerd dat de geestelijke verzorging deze maatschappelijke bevestiging doorstaat. Voor het blijvend draagvlak zal de beroepsgroep echter vaker van zich moeten horen.

Inleiding

De geestelijk verzorger behoort tot de 'stoet aan professionals (...) die de gedetineerden systematisch observeerden, testten en aan behandelingen onderwierpen', aldus Mascini en Houtman die refereert naar een citaat van Foucault (2002:4). De systematische inzet van geestelijke verzorging sinds de zeventiende eeuw paste in de overgang tot resocialisatie in de misdadbestrijding als alternatief voor repressie. Tot de dag van vandaag wordt geestelijke verzorging aangeboden aan gevangenen in de penitentiaire inrichtingen. De ontwikkelingen van de laatste jaren laten zien dat deze vorm van zorg nog verder is geïnstitutionaliseerd en dus kennelijk op een breed draagvlak in het strafstelsel mag rekenen. In dit kader zijn sinds 2007 respectievelijk de islamitisch geestelijk verzorgers, de hindoe geestelijk verzorgers en de boeddhistische geestelijk verzorgers erkend door de overheid als ambtenaar in penitentiaire inrichtingen. Bij de rooms-katholieke-, de protestante-, de joodse en de humanistische geestelijk verzorgers was dat al eerder zo (Abma e.a. 1990).

Tegenover de verankering in de penitentiaire instellingen staat dat de geestelijke verzorging maatschappelijk wordt bevraagd op haar legitimatie, organisatiewijze en professionele kwaliteit. Een belangrijke factor die aan deze maatschappelijke bevraging ten grondslag ligt is het secularisatiediscours. De secularisatie, het proces van ontkerkelijking en afname van godsdienstigheid en van de betekenis van het geloof in de samenleving, leidt ertoe dat de positie van voorzieningen op religieuze en levensbeschouwelijke grondslag in het publieke domein ter discussie worden gesteld. Dat gaat ook voor de geestelijke verzorging op.

Op basis van waarnemingen van gesprekken waarin de geestelijke verzorging ter sprake komt, geluiden in conferenties en symposia, ontwikkelingen op het gebied van opleidingen voor geestelijke verzorging en literatuur kunnen de volgende vragen gedestilleerd worden. Waarom zou de overheid, bijvoorbeeld gelet op het principe van scheiding van kerk en staat, een voorziening op religieuze en levensbeschouwelijke grondslag moeten toelaten in de justitiële inrichtingen? Als de overheid deze voorziening toch toelaat, waarom moet zij deze voorziening dan financieren (en waarom niet laten financieren door het particulier initiatief van religieuze en levensbeschouwelijke organisaties)? Hoe valt de dominantie van de klassieke religies (driekwart van de geestelijk verzorgers vertegenwoordigt momenteel het christendom en de islam) verklaren in een sterk geseclariseerde samenleving? Hoe kan het verzuilde model waarlangs de geestelijke verzorging is georganiseerd stand houden in een ontzuilde samenleving?¹ Ziet het religieuze landschap er in detentie werkelijk anders uit dan in de vrije samenleving of zorgt het model van de geestelijke verzorging juist voor 'kunstmatige bescherming' tegen 'the corrosive acids of secularization' (Beckford 2001: 374)? Hebben gedetineerden, ongeacht de mate en de aard van religiositeit, werkelijk behoefte aan de geestelijke verzorging (Abma e.a. 1990: 105)? Heeft de geestelijke verzorging, ook al geven gedetineerden aan daar behoefte aan te hebben, (nog) nut en meerwaarde?

Dit artikel beoogt aan de hand van beantwoording van de hierboven genoemde vragen een inkijk te geven in de praktijk van de geestelijke verzorging in detentie in Nederland. De centrale vraagstelling die de beschrijving van deze praktijk en haar geschiedenis aanstuurt luidt: kan de geestelijke verzorging de bovengenoemde maatschappelijke bevraging doorstaan?

Als eerste behandel ik de legitimatie van de geestelijke verzorging. Dan volgt de definitie en grondslagen van de geestelijke verzorging. Aansluitend beschrijf ik hoe geestelijke verzorging in de Nederlandse Penitentiaire Inrichtingen is georganiseerd en sta stil ik bij de

¹¹ Taylor omschrijft de ontzuiling als volgt: 'het neerhalen van de barrières tussen verschillende religieuze groeperingen, een afbraak tussen de muren die ze omringen (...) Natuurlijk zijn de effecten daarvan nog beter voelbaar in voorheen verzuilde samenlevingen, bijvoorbeeld Nederland' (Taylor 2009:674-675).

komst van de nieuwkomers in dit veld, de zogeheten niet klassieke religies en levensbeschouwingen. Als laatste komen aan de orde de waardering van de geestelijke verzorging en een schets wat deze zorg karakteriseert en wat de effecten daarvan zijn op de gedetineerden en het penitentiaire systeem.

Het artikel is gebaseerd op praktijk observaties, literatuurstudie en wetenschappelijk onderzoek naar de geestelijke verzorging in detentie. Wetenschappelijk onderzoek op het gebied van geestelijke verzorging in detentie is er overigens niet in overvloed.² Met name naar de vraag hoe de gedetineerden zich verhouden tot religiositeit en secularisatie is weinig onderzoek gedaan. De geschetste antwoorden en verklaringen op dit punt zijn daarom vooral hypotetisch van aard. Op het punt van waardering en kwaliteit van de geestelijke verzorging is het geschetste beeld empirisch onderbouwd. Er zijn zowel kwalitatieve als kwantitatieve onderzoeken verricht op dit punt.

Legitimatie van de geestelijke verzorging

Met 'legitimatie' doel ik op de onderbouwing van het bestaansrecht van de geestelijke verzorging met het oog op maatschappelijk erkenning. Voor het legitimatie aspect kan onderscheid gemaakt worden tussen het perspectief van de verschillende actoren die met deze discipline te maken hebben. Er zijn drie actoren waarvan het perspectief er mijns inziens toe doet: kerkelijke en andere genootschappen op geestelijke gronslag, de overheid en de gevangenen.

Zo ligt vanuit het christelijke perspectief de legitimitieit van de geestelijke verzorging in de heilige bronnen (Goudswaard 2006: 23-58, Ganzevoort en Visser, 2009: 333). Het humanistisch verbond verwijst in zijn Humanistische Canon naar de Humanist uit de zestiende eeuw Dirck Volkertsz. Coornhert. Hij zou in zijn *Comedie van Lief en Leedt* een van de basisprincipes hebben vastgelegd voor de Humanistische geestelijke verzorging³. In de islam wordt aandacht voor gevangenen gevraagd in de Koran (Koran: 76: 8)⁴. Al-Khalifi (al-Khalifi 1996) meldt dat de eerste gevangenis in de islam een vleugel van een moskee was. Gevangenen konden zo profijt hebben van de godsdienstige sfeer voor hun welzijn en herstel. Volgens Al-Khalifi hebben de staatshoofden Ibn Mansur al-Mahdi (gest. 785) en Harun al-Rashid (gest. 809) gerichte godsdienstige begeleiding voor gevangenen geïntroduceerd ten einde hun herstel te bespoedigen (Ajouaou 2010: 21).

² Gebrek aan onderzoek naar religie in gevangenissen is een verschijnsel dat ook internationaal opzicht opvalt. Beckford: 'Sociologists of Religion have largely neglected to study institutions, such as prisons' (Beckford 2001: 374). De socioloog Becci over een mogelijke verklaring: 'None of the condition that are usually necessary to established the required level of trust in het social relationship between researchers and researched is given: time, space and communication are restricted' (Becci 2011:66).

³ Zie: <http://www.gevangenishumanist.nl/news.aspx?lntNavId=1&lntEntityId=124>.

⁴ "En zij [moslims] geven het voedsel waarvan zij houden aan een arme, een wees en een gevangene'.

Over het algemeen kan gesteld worden dat de geestelijke verzorging door kerk- en levensbeschouwelijke genootschappen werd geïnitieerd. De opdracht tot zorg voor de kwetsbaren is de belangrijkste drijfveer, al zorgt soms de ‘zendingsopdracht’ voor een extra motivatie om dit werk te ondersteunen en te erkennen. Deze ondersteuning en erkenning beperkt zich niet tot de erkenning van het beroep van geestelijk verzorger als zodanig, maar strekt zich uit tot andere vormen van (na)zorg. Daarbij kan gedacht worden aan het betrekken van duizenden vrijwilligers bij de inzet van de geestelijke verzorging (Eerbeek 2009: 131) en aan allerlei vormen van opvang voor ex-gedetineerden zoals gedaan wordt door Exodus en Humanitas.

De legitimatie vanuit het perspectief van de afnemers is enigszins verweven met de legitimatie vanuit het perspectief van de overheid. Geestelijke verzorging wordt namelijk aangeboden vanwege het nationaal en internationaal verankerde recht van het individu om godsdienst en levensbeschouwing te beleven en te belijden. Het is niet (meer) het recht van de kerk of van een religieus genootschap om haar aanbod op te dringen en evenmin een plicht van het individu om op het aanbod van geestelijke verzorging in te gaan (tot begin negentiende eeuw waren gedetineerde verplicht om ‘godsdienst oefeningen’ bij te wonen (Abma 1990: 102)). Dat recht van het individu is opgenomen in artikel 6 van De Nederlandse Grondwet⁵, Artikel 18 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten⁶ en in Artikel 9 van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens⁷. De overheid heeft zich vervolgens verplicht om dit recht te realiseren voor individuen die aan haar zorg zijn toevertrouwd, zoals in de penitentiaire inrichtingen. De bovengenoemde grondwettelijke bepalingen zijn vervolgens vertaald naar de context van de penitentiaire inrichtingen in artikel 41, lid 1, 2 en 3 van de Penitentiaire Beginselenwet.

Deze legitimatie lijkt stand te houden ook in een sterk gesecculariseerde en ontzuilde samenleving als de Nederlandse. Immers, secularisatie zou in het licht van grondwettelijke legitimatie slechts een verschuiving in het levensbeschouwelijke perspectief van waaruit geestelijke verzorging wordt aangeboden betekenen. Bijvoorbeeld meer vanuit de humanistische of meer atheïstische levensbeschouwing. Bovendien lijkt secularisatie voor nieuwe religies, zoals de islam, minder aan de orde dan aanvankelijk werd gedacht, aldus het Sociaal Cultureel Bureau (Maliepaard en Gijsberts 2012: 133). Verder is ervoor gekozen om de zogeheten ‘behoeftepeiling’ toe te passen. Daarbij wordt sinds 2004 aan de gedetineerden de vraag voorgelegd welke type geestelijke verzorging ze wensen. Hieruit blijkt dat gedetineerden, ondanks de ontzuiling buiten de detentiemuren, hun behoefte aan geestelijke verzorging langs de verschillende bestaande religieuze en levensbeschouwelijke tradities uiten (Henneken-Hordijk en Mol 2010). Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat

⁵ <http://www.wetboek-online.nl/wet/Grondwet/6.html>.

⁶ <http://maxius.nl/internationaal-verdrag-inzake-burgerrechten-en-politieke-rechten-new-york-16-12-1966/artikel18>.

⁷ http://nl.wikisource.org/wiki/Europees_Verdrag_voor_de_Rechten_van_de_Mens

religiositeit en spiritualiteit van mensen in ‘benauwde’ situaties intenser wordt. In detentie zou dit ertoe kunnen leiden dat mensen dan terug gaan naar hun religieuze en levensbeschouwelijke wortels. Zo zien we in het overwegend katholieke zuiden meer vraag naar de rooms katholieke geestelijke verzorging, terwijl in het overwegend protestante Noord Nederland er meer vraag is naar de dominee (mondeling informatie hoofdpredikant, 2012). Een andere verklaring zou kunnen zijn dat de geestelijk verzorgers, ook die verbonden zijn aan klassieke religies, hun zorg- en begeleidingsrepertoire hebben uitgebreid en aangepast aan een doelgroep die overwegend gesecculariseerd is, maar de oude religieuze kaders niet helemaal heeft verlaten (Taylor 2009: 675).⁸

Definitie van geestelijke verzorging

Allereerst dient vermeld te worden dat, veel meer dan in andere zorgdisciplines, de definitie van de geestelijke verzorging afhangt van hoe de auteur zich verhoudt tot religie, levensbeschouwing en spiritualiteit. Wie uitgaat van de secularisatiethese zal de geestelijke verzorging conform deze these willen zien of ‘reconstrueren’. Wetenschappers aan ‘protestantse’ Nederlandse universiteiten leggen in hun onderzoek en onderwijs wellicht meer nadruk op psychotherapie in de uitoefening van geestelijke verzorging (Smeets 2006: 748), aan de Universiteit voor Humanistiek of bij humanistisch gedreven wetenschappers is het niet onaannemelijk dat men een soort van algemene geestelijke verzorging voorstaat, waarbij de geestelijke verzorger mensen van alle soorten religieuze - en levensbeschouwelijke gezindten kan bijstaan. Andere wetenschappers pleiten voor een radicale beuk tussen geestelijke verzorging en religie of levensbeschouwing (Pitstra en Zock 2009: 8-20). Anderen zien geen brood in de geestelijke verzorging zonder theologie (Ganzevoort 2009: 21-26). Weer iemand anders zou geestelijke verzorging slechts tot haar recht zien komen in het klassieke zogeheten denominatieve werken, waarbij elke religie of levensbeschouwing vertegenwoordigd wordt door zijn eigen geestelijk verzorgers (Boeschoten en Van Iersel 2009: 488-533, Van Dun 2011).

Veel hangt ook af van de ‘zorgcontext’ waarop een auteur zich richt. In de zorgsector wordt geestelijke verzorging bijvoorbeeld niet zelden gezien als ‘behandelondersteunende discipline’ (Smeets 2006: 748). Dit zou duiden op enerzijds een integrale plek in de organisatie, maar anderzijds ook op een sterke afhankelijkheid van, zo niet een wat marginale positie ten opzichte van, de functionerende disciplines in de gevangenisorganisatie, zoals medische dienst en psychiatrie (Körver 2006: 864). Deze ‘afhankelijkheid’ kan ook in handelingsmodellen opgespoord worden. Deze handelingsmodellen zijn doordrongen van begrippen uit de medische en therapeutische

⁸ Overigens dient vermeld te worden dat het Humanistisch Verbond, de zeggende instantie voor humanistische geestelijke verzorging, kritiek heeft geuit op de onderzoeksmethodologie van de ‘behoeftepeiling’. Volgens het HV had de ‘behoeftepeiling’ moeten leiden tot een betere afspiegeling van de religiositeit in de samenleving, waarin niet-godsdiensigheid juist is toegenomen, aldus het HV. Op 31 december 2010 heeft het SP (Gesthuizen) vragen gesteld aan de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie (2010Z 20230), waarin de visie van het HV wordt ondersteund. De SP vroeg de staatssecretaris om meer humanistische geestelijke verzorging beschikbaar te stellen dan op basis van de behoeftepeiling is vastgesteld (12%). De staatssecretaris heeft op 1 februari 2011 afwijzend geantwoord (zie Tweede Kamer, Aangangsels Handelingen, vergaderjaar 2010–2011, nr. 1153).

sector zoals ‘diagnostiek, klinische vorming, therapie, cliënt zijn’, enzovoort. In de penitentiaire inrichtingen wordt de ‘vrijplaats’ van de geestelijke verzorger benadrukt (Flierman 2012: 14). De ‘vrijplaats’ geeft aan dat de geestelijk verzorger onafhankelijk van de organisatie functioneert of wordt geacht te functioneren (zie ook RSJ 2007:23, Neumann⁹ 2010: 4 en Mooren 2008: 78). In wetenschappelijke reflectie en onderwijs vertaalt deze situatie zich in het feit dat de praktijk van de geestelijke verzorging veelal vanuit de praktische theologie en het praktische humanisme wordt onderbouwd.

In dit artikel reconstrueer ik een definitie die aansluit bij en herkenbaar is voor de niruer religies en levensbeschouwingen in Nederland. In de islam bijvoorbeeld, maar ook in het Hindoeïsme en Boeddhisme, dient geestelijke verzorging als specialistische professie nog ‘uitgevonden’ te worden. Voor de islamitische doelgroep is het fenomeen secularisatie niet aan de orde (Maliepaard en Gijsberts 2012: 175) of voltrekt het zich anders (Ajouaou 2012) dan in het christendom.¹⁰ Ook kies ik voor een invalshoek die aansluit bij de legitimatiegrondslag, zoals hierboven is aangegeven. Deze grondslag benadrukt de beschikbaarheid en de presentie van de geestelijke verzorger als basis van de zorgverlening. Of zoals Mooren het uitdrukt: er hoeft bij ‘de geestelijke verzorger geen sprake te zijn van een dringend probleem dat om een oplossing vraagt’ (Mooren 2018: 77). Vandaar overigens de titel: ‘zorg zonder targets’.

‘Geestelijke verzorging’ is in de Nederlandse context in beleid, wetenschap en management de ingeburgerde beroepsterm voor geestelijk werk. Deze aanduiding is een ‘typisch Nederlands verschijnsel’ (Smeets 2006: 747). De combinatie ‘geestelijke’ en ‘verzorging’ is ontstaan in de zorgcontext. In zijn encyclopedisch overzicht van onderzoek op het gebied van de geestelijke verzorging in de zorg, meldt Smeets dat deze term voor het eerst officieel is gebruikt in 1908 door een predikant in het psychiatrisch centrum Veldwijk [van der Hoogt] (Smeets 2006: 747). Volgens Mooij-Kemp is deze benaming echter pas in de jaren zeventig formeel ingeburgerd. Ook zij legt het verband met de zorgcontext: ‘geestelijke verzorging komt voort uit de pastorale werkzaamheid van priesters en predikanten in ziekenhuizen en zorginstellingen’ (Mooij-Kemp 2006: 131). Behalve de invloed van de medische zorg op de benaming ‘geestelijke verzorging’, speelt ook de intrede van de humanistische geestelijke verzorging vanaf het eind van de jaren zestig en later de komst van op de islam gebaseerde geestelijke verzorging een rol. Christelijke begrippen zoals ‘pastoraat’, ‘categoraal pastoraat’ en ‘zielzorg’ dekken niet meer de lading als ze ook joodse, humanistische, islamitische, hindoestaanse of boeddhistische geestelijke verzorging willen duiden.

In de literatuur komen we overigens ook andere benamingen tegen van algemene strekking zoals ‘geestelijk raadsliden’ (Mascini en Houtman 2002: 4), ‘geestelijk begeleiders’ (website Dienst Geestelijke Verzorging van ziekenhuis UMC) of ‘aandachtsfunctionaris zingeving en ethiek’ (Kuyk 2006: 120). Een inventarisatie in de praktijk leert echter dat het denominatieve karakter van het vak haar betekenis niet heeft verloren. Zo worden voor het peilen van de voorkeur naar het type geestelijke verzorging van ingeslotenen bij Justitie nog steeds termen

⁹ Neumann: ‘In the case of Islamist militant radicalization, prison imams have an important role to play, but they are not a panacea. Their independence and credibility need to be protected.’

¹⁰ Dit gaan over de gehele linie van het christelijk geloof. De religieuze ervaring in de evangelische storming laat ik buiten beschouwing.

als 'pastor', 'predikant', 'imam' en 'humanistisch raadsman/vrouw' (Henneken-Hordijk en Mol 2010) gebruikt. In de zogeheten spreekbrief waarop gedetineerden dienen aan te geven welke professional ze wensen te zien (arts, psychiater, enzovoort) staan ook denominatieve aanduidingen (eigen observatie in penitentiaire inrichtingen).

Volgens Hendriks vindt geestelijke verzorging in Nederland als specialisatie haar wortels in de Reformatie (Heitink 1982: 303-312 en Hendriks 1982: 313-324). Met de Reformatie is een vorm van pastoraat buiten de kerk ontstaan die categoriaal en thematisch is gericht. Hoofdthema's daarbij zijn misdaad in het geval van detentie, ziekte bij de zorgsector en oorlog bij Defensie. Ook wordt deze specifieke vorm van 'pastoraat' vooral gekenmerkt door persoonlijke aandacht en gerichtheid op de individualiteit in plaats van op de gemeenschappelijkheid. In die zin zou geestelijke verzorging in haar basale omschrijving duiden op 'de categorale (gevangenen, zieken, militairen) geestelijke arbeid waarin persoonlijke aandacht en het individu centraal staan'. Vervolgens kan er in de omschrijving van de geestelijke verzorging, volgens de beroepsstandaard van de vereniging voor GV (VGZ), een onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds de 'professionele en ambtshalve' begeleiding en anderzijds de 'professionele advisering' inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming' (VGZ 2002: 5). Geestelijke verzorging is primair een 'geestelijk ambt', waarbij vanuit een bepaalde religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond wordt gehandeld. In het 'ambtshalve' onderscheidt de geestelijk verzorger zich van andere professies zoals die van psychotherapeut en psycholoog (Mooren 2008: 71).

Geestelijke verzorging in de Penitentiaire Inrichtingen

Geestelijke verzorging wordt in deze context, net als in het leger overigens, denominatief aangeboden. De eerste aanstellingen van gevangenisbezoekers en gevangenispredikanten vonden eind jaren vijftig van de vorige eeuw plaats, gevolgd door die van humanistische geestelijke verzorgers twee decennia later (Abma e.a. 1990: 104). De aanstellingen van deze geestelijken bij Justitie is een gezamenlijke onderneming van de zogeheten zedende instanties en de Minister van Justitie. De zedende instantie is, daar waar de overheid grondwettelijk niet gaat over inhoud en organisatie van religie en levensbeschouwing, verantwoordelijk voor de inhoudelijke religieuze en levensbeschouwelijke kwaliteit van de geestelijke verzorger. De overheid faciliteert zijn inzet en stelt de kaders van het werk als ambtenaar. Krachten de bovengenoemde artikelen van de Penitentiaire Beginselenwet, dient de geestelijk verzorging ongehinderd toegang te krijgen tot gedetineerden. Gedetineerden moeten niet gehinderd worden door opsluiten of andere activiteiten om gebruik te kunnen maken van de zorgactiviteiten van de geestelijk verzorger en ruimte en materiaal die nodig zijn voor beroepsbeoefening van de geestelijk verzorger dienen beschikbaar gesteld te worden. Deze verdeling van taken en bevoegdheden is gebaseerd op zowel de scheiding van als op de samenwerking tussen 'Kerk en Staat', zoals dat later is vastgesteld in een zogeheten Grondslagdocument (Van Iersel en J. Eerbeek 2006B: 537). Het besluit om de geestelijke verzorging uit algemeen middelen te bekostigen gaat terug naar 1824 toen de overheid (de Koning) de geestelijke verzorgers ging benoemen met daarbij een passende vergoeding. Daarvoor werden ze, dat wil zeggen de almoezeniers en dominees, aangesteld en betaald door hun eigen kerken (Abma 1990: 103). Het

verbinden van de geestelijke verzorging aan het gevangenisstelsel kreeg een impuls na de Gevangeniswet van 1932 en het besluit om na de tweede wereldoorlog het gevangenisstelsel verder te humaniseren (idem 103). De bekostiging uit algemene middelen is het gevolg van de wens van de overheid om meer 'greep te krijgen' op de geestelijke verzorging, maar ook om te komen tot een betere coördinatie, organisatie en in brede zin tot een betere dienstverlening voor gedetineerden waarvoor de overheid, niet de kerken, verantwoordelijk is. Een betere dienstverlening betekende onder andere dat de geestelijk verzorger afstand moest doen van verkondiging van het evangelie middels godsdienstoefeningen en catechese en van de drang tot bekering, zoals toen gebruikelijk was. In ruil voor een aanstelling in een publieke dienst, bezoldiging en 'ruimere bevoegdheden' konden geestelijke verzorgers zich breder oriënteren op de geestelijke noden van de gedetineerden (idem 104). Het heeft echter tot 2004 geduurd voordat een er centrale landelijke dienst is gekomen: de Dienst Geestelijke Verzorging. De dienst wordt aangestuurd door een directeur die uitsluitend de overheid vertegenwoordigt en een managementteam bestaande uit hoofden van de verschillende denominaties, die zowel de overheid als hun kerkelijke of levensbeschouwelijke genootschap vertegenwoordigen.

Tot 2007 waren de rooms-katholieke-, protestantse-, humanistische- en joodse zendende instanties formeel overlegorganen van de overheid inzake geestelijke verzorging. Andere religieuze en levensbeschouwingen voldeden niet aan twee belangrijke eisen om voor de status van zendende instantie in aanmerking te komen. Deze twee hoofdvoorwaarden zijn dat het desbetreffende genootschap vertegenwoordigd wordt door een representatief orgaan en dat er een hoofd geestelijke is benoemd. Het eerste nieuwe religieuze genootschap dat daaraan voldeed is de islamitische gemeenschap. De erkenning van de zendende instantie, het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO), vond plaats op 23 oktober 2007. De aanstelling van het eerste hoofd geestelijke verzorging vond plaats in juni 2007. De opdracht van het hoofd was tweeledig. Hij moest een ambtelijke dienst opbouwen die functioneert op basis van islamitisch-theologische kaders en hij moest de professionele kaders ontwikkelen waarbinnen de islamitische geestelijke verzorgers dienden te gaan werken. Islamitische geestelijke verzorgers die reeds aan het werk waren op basis van een tijdelijke voorziening en nieuwe collega's werden vanaf januari 2008 getoetst op zowel hun inhoudelijk religieuze als op hun professionele geschiktheid en bekwaamheid. Hetzelfde proces ondergingen later de hindoe- en boeddhistische geestelijke verzorgers. De Boeddhistische Unie Nederland is erkend als zendende instantie in 2009 en de Hindoe Raad in juni van datzelfde jaar.

Een aantal factoren heeft de institutionalisering van met name de islamitische geestelijke verzorging bespoedigd (zie Tweede Kamer der Staten-Generaal 1996: p. 3). Te denken valt aan de substantiële groei van de gedetineerden populatie met een islamitische achtergrond en dus de behoefte aan kwalitatief goede zorg vanuit dit perspectief. Daarnaast speelde mogelijk ook de maatschappelijke discussie rond het 'managen' van en de angst voor mogelijke radicaliseringstendenzen binnen justitiële inrichtingen een rol (Neumann 2010: 33). Ook de maatschappelijke discussie over de rol van de imams in de samenleving was van betekenis voor het bespoedigen van het reguleringsproces. Moslimgeestelijken kwamen slecht in het nieuws. Ze zouden niet competent zijn om in de Nederlandse context te functioneren. Daarnaast rezen er twijfels over hun loyaliteit aan de gevestigde samenleving

en de geldende rechtsorde en de religie van waaruit ze werken zou zich niet lenen voor een zinvolle bijdrage aan de 'integratie' van moslims in Nederland (Ajouaou 2010: 17-18). Het min of meer historisch gegroeid vertrouwen tussen de staat en de klassieke denominaties als het gaat om samenwerking binnen de kaders van 'scheiding van kerk en staat' was nog niet geheel van toepassing op de verhouding met de islam. 'De staat is niet bevoegd om een inhoudelijke controle op het werk van de geestelijke verzorgers uit te oefenen en het werk speelt zich, mede op grond van het ambtsgeheim, voor een belangrijk deel af buiten de invloedssfeer van de directie van de instellingen' (Kooi en Loman 2006: 4) en dus is het aanwijzen van een zendende instantie die deze 'controle' wel kan uitoefenen wel erg gewenst voor dat vertrouwen.

Waardering geestelijke verzorging

De geestelijke verzorging is een voorziening die wordt aangeboden aan alle gevangenen. Voor elke 90 ingeslotenen is er één geestelijk verzorger beschikbaar (Tweede Kamer der Staten Generaal 2010-2011, nr. 1153, antwoord 4). Van het totaal aantal ingeslotenen doet volgens verschillende onderzoeken rond 70% feitelijk een beroep op de geestelijke verzorging (Spruit e.a. 2003: 2-5, Oliemeulen e.a 2010: 62). Deze 70% doet een beroep op een geestelijke verzorger van één van de hier bovengenoemde denominaties. De gedetineerden met verschillende godsdiensten en levensbeschouwingen 'blijken sterk met elkaar overeen te komen wat betreft hun behoefte aan geestelijke verzorging. Met uitzondering van de onkerkelijken onder de populatie in justitiële inrichtingen, is de behoefte aan de geestelijke verzorging bij zes op de tien (...) sterk te noemen. Maar ook bij de onkerkelijken bestaat nog bij een derde deel een sterke behoefte aan geestelijke verzorging' (Spruit e.a. 2003: 145).

Sinds 2003 wordt een zogeheten voorkeurspeiling gehouden. De eerste peiling vond in dat jaar plaats (Spruit e.a. 2003). Aan een representatieve steekproef wordt gevraagd naar het 'type geestelijke verzorging' die men wenst, dus niet naar de religieuze achtergrond van de gedetineerden (Henneken-Hordijk en Mol 2010). Op basis van de uitkomsten wordt een verdeling gemaakt. De huidige verdeling ziet er als volgt uit: 28,72% heeft een voorkeur voor een rooms-katholieke pastor, 27,09% heeft een voorkeur voor een imam, 22% wenst contact met een protestants-christelijk (dominee) geestelijk verzorger en 12,36% komt graag in contact met een humanistisch raadsman of - raadvrouw. Daarnaast doet 10% een beroep op de hindoe-, boeddhistische-, joodse- en oosters-orthodoxe geestelijke verzorging.

De sterke behoefte aan geestelijke verzorging gaat gepaard met een positieve waardering van deze voorziening door gedetineerden (Spruit e.a. 2003: 135-139), maar ook door de directies van en het personeel in de inrichtingen (Spruit 2003 :39). Een survey onder gedetineerden in het gevangeniswezen dat gehouden is door Informatieanalyse en Documentatie van het Concernstaf Uitvoeringsbeleid van de Dienst Justitiële Inrichtingen meldt over deze waardering:

Over het algemeen is men zeer tevreden over de geestelijke verzorging (3,89, 74% (zeer) tevreden)¹¹. Als de tevredenheid wordt uitgesplitst naar de geestelijke verzorger met wie men contact heeft gehad dan zijn de gedetineerden die contact hebben gehad met de dominee en de humanist iets vaker tevreden dan degenen die contact hebben gehad met de rabbijn (beide 79% (zeer) tevreden versus 62% (zeer) tevreden). Van degenen die contact hebben gehad met de imam is 72% (zeer) tevreden, Bij de pandit en de pastor ligt dit percentage op 77% (zeer) tevreden. (Mol en Henneken-Hordijk 2007: 46).

De positieve waardering van de geestelijke verzorging door gedetineerden komt niet alleen in beeld in deze met regelmaat gehouden surveys, maar ook in de inspectierapporten die aan de Tweede Kamer worden gestuurd. In deze rapporten staat het perspectief van de gedetineerde centraal in de beoordeling van de zorgverlening (Inspectie Veiligheid en Justitie 2012: 31). Dat geestelijke verzorging positief wordt gewaardeerd is ook te zien als er klachten worden gerapporteerd over de beschikbaarheid, de toegankelijkheid en de kwaliteit daarvan. Een negatief oordeel wordt vergezeld van aanbevelingen tot verbetering tot het gewenste niveau.

Wat verklaart deze positieve waardering van de ingeslotenen van de diensten van de geestelijk verzorger? Een gedetineerde met een islamitische achtergrond geeft richting voor het antwoord:

‘Veel mensen zien je als, een, als een stront, klaar weet je! Die [gedetineerde] is [voor hen] geen mens. En dan zeggen ze is klaar, weet je. Zo zien ze..., zo’n beeld geven ze je. Bij imam ben je niet van zulke mensen [die als ‘stront’ worden gezien en die gauw worden vergeten]’ (Ajouaou 2010: 222).

Gedetineerden hebben over het algemeen het beeld dat ze afgeschreven zijn (de metafoor ‘stront’). ‘De meesten hebben in niets of in niemand meer enig vertrouwen’ (Eerbeek 2009: 139). De basiswaardering voor geestelijke verzorging ligt in de ‘vertrouwensgoederen’ (Flap 2001: 41). Dit is volgens de beroepssociologie het handelsmerk dat dit beroep kenmerkt. Het houdt in dat de geestelijke verzorging zich bekommert om ‘schaduwzijden van het leven met het verbergen van onwelgevallige verschijnselen: de dokters doen dat met ziekte, de advocaten met de misdaad en de dominees geven de dood en de zonde een plek’ (Flap 2001: 41-42). Dit vertrouwen heeft hier betrekking op twee aspecten. Het eerste is dat de gedetineerde de geestelijk verzorger vertrouwt op basis van deskundig optreden. Dat is verdiend vertrouwen (Flierman 2012: 161-162). Op basis van verdiend vertrouwen aanvaarden en nemen gevangenen de diensten van de geestelijke verzorging af. In de context van detentie zijn er een aantal diensten geformuleerd¹², waaronder het individuele

¹¹ Het begrip ‘tevredenheid’ wordt in dit onderzoek niet goed gedefinieerd. Wel kan uit de gehele context afgeleid worden dat het gaat om een oordeel over de bijdrage van aan een humane detentie en de kwaliteit van en toegankelijkheid van, in dit geval, de geestelijke verzorging (p. 46). De tevredenheid van de gedetineerden kan zowel gaan over de presentie van de geestelijke verzorging (de wet spreekt alleen over beschikbaarheid zonder nadere specificatie) als over de kwaliteit van de inzet van de geestelijke verzorging.

¹² Dienst Justitiële Inrichtingen, 2006.

gesprek, de gespreksgroepen, gebedsdiensten en bezinningsbijeenkomsten, meditatie, bijzondere religieuze bijeenkomsten (zoals Kerst, Pasen, Suikerfeest en Offerfeest) en bijstand in crisissituaties (overlijden, een hongerstaking, celisolatie enzovoort). Aangenomen kan worden dat deze diensten een positief effect hebben op het 'welbevinden' van de gedetineerde (Inspectie Veiligheid en Justitie 2011: 37). Het tweede aspect van vertrouwen heeft betrekking op het beroepsgeheim en het verschoningsrecht (Bannier e.a. 2008) en de eerder genoemde vrijplaats. Dit houdt in dat de gevangene 'een plaats heeft waar hij zijn verhaal kwijt kan, zijn nood kan klagen, zijn geheimen kan prijsgeven, zonder dat deze vertrouwelijkheid gevolgen hoeft te hebben voor de wijze waarop de anderen (...) met hem omgaan (Mooren 2008: 78).

Het 'deskundig optreden' van de geestelijke verzorger ligt in de wijze van communicatie over en weer die gebaseerd is op 'religieuze communicatie' (Flierman 2012: 33 en verder, 161 en verder). Deze communicatie verschilt naar gelang de religie en de levensbeschouwing van waaruit interactie plaatsvindt en al naar gelang het religieuze en levensbeschouwelijke profiel van de gevangene (Spruit 2009: 155). In een christelijke context loopt deze communicatie anders dan in de context van de islam¹³ of bij de humanistische levensbeschouwing. De interactie stelt de gevangene in staat om zichzelf te zijn door een vorm van presentiebenadering tot te passen. Presentiebenadering is een attitude van met gedetineerden te zijn en er voor hen te zijn en een interventie 'zonder veel aan probleemoplossing te doen' (Baart 2001: 728), dat is zorg zonder targets. De geestelijk verzorger laat de gedetineerden zichzelf zijn en hem of haar zich zo gesterkt te voelen door de onvoorwaardelijke bejegening, door een aandachtig en luisterend oor te bieden, door het verhaal van de gevangene te onthouden (wordt niet vergeten) zonder te rapporteren, door hem of haar als mens en niet als misdadiger te behandelen, door begrip te tonen, door een onbevooroordeelde houding aan te nemen, enzovoort, (Ajouaou 2010: 216-278). Vanuit deze attitude laat de geestelijk verzorger de gevangene reflecteren over zijn delict en hoe dit zich verhoudt tot hemzelf en zijn omgeving; hij stimuleert hem na te denken over herstel van zichzelf, over het herstel van de aangerichte schade (Jonckheere 2009: 210-227) en van gebroken relaties (herstelgericht pastoraat, Timmer 2009: 267-291; restorative justice, Loman en Hummelen 2009: 438-440).

Naast de inzet van de geestelijk verzorger ten aanzien van de persoonlijke zorg voor de gevangene, levert hij of zij ook meer algemeen een bijdrage aan een humaan detentieklimaat, adviseert hij of zij de organisatie op het gebied van ethische vraagstukken en stemt hij af met andere zorgverleners en personeel over optimalisering van de zorg in het algemeen (zie bijvoorbeeld Inspectie Veiligheid en Justitie 2012: 43). De islamitisch geestelijk verzorger adviseert tevens op het gebied van radicalisering. Ook van deze diensten profiteert de gevangene.

¹³ Vergelijk wat gedetineerden specifiek in de inzet van de islamitisch geestelijk verzorger waarden de empirische gegevens in Ajouaou 2010: 216-278.

conclusie

De geestelijke verzorging is institutioneel verankerd in het justitiële strafstelsel. Deze verankering is deels te danken aan de wettelijke bescherming. De wettelijke bescherming is geregeld in de Grondwet, in Internationale verdragen en in de Penitentiaire Beginselenwet. Een ander deel van haar legitimiteit ligt in de maatschappelijke erkenning en betrokkenheid vanuit de religieuze en levensbeschouwelijke genootschappen. Deze ondersteunen de geestelijke verzorging binnen detentiemuren en bieden hun maatschappelijke infrastructuur voor eventueel opvang en nazorg. Gedetineerden zijn echter geen 'geloofsgemeenschappen' maar individuele burgers die aan de zorg van de overheid zijn toevertrouwd. Geestelijke verzorging behoort derhalve tot de publieke dienstverlening en dat rechtvaardigt de bekostiging daarvan uit publieke middelen. Het hedendaagse Nederlandse model van de justitiële geestelijke verzorging geschiedt binnen het principe van scheiding van kerk en staat waarbij bevoegdheden en verantwoordelijkheden zijn gescheiden. Geestelijke verzorging is vraaggericht en sluit hierdoor aan bij de voorkeur van de gedetineerden. De religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit van de gedetineerden wordt weerspiegeld door de geestelijke verzorgers die in de penitentiaire inrichtingen functioneren. Het beroep van de geestelijke verzorger is in de loop der jaren sterk geprofessionaliseerd, heeft eigen standaarden ontwikkeld en heeft haar nut en meerwaarde blijkens onderzoek en waardering van de gedetineerden en instellingen bewezen. Op basis van dit alles kan gesteld worden dat de geestelijke verzorging de bovengenoemde maatschappelijke bevraging op legitimiteit, organisatie en kwaliteit kan doorstaan. De geestelijke verzorging zal echter vaker moeten communiceren met de omgeving wil ze maatschappelijk draagvlak behouden. Want het overheersende gesecculariseerde perspectief kan ook er toe leiden dat de aanwezigheid, de relevantie en betekenis van religie en levensbeschouwing over het hoofd worden gezien.

Literatuur

Abma, J. e.a, 1990, 'Geestelijke verzorging in penitentiaire inrichtingen. Een oriëntatie op een karakteristiek werkveld' in: *Justitiële Verkenningen*, 1990/6, p 103-124.

Ajouaou, M. 2010. *Imam achter tralies. Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel, Roosmaleem*. Ook verschenen als proefschrift, Universiteit van Tilburg.

Arts, W., R. Batenburg en P. Groenwegen (red.), 2001. *Een kwestie van vertrouwen. Over veranderingen op de markt voor professionele diensten en in de organisatie van vrije beroepen*, Amsterdam.

Baart, A., 2001. *Een theorie van de presentie*, Utrecht.

Banner, F. e.a., 2008. *Beroepsgeheim en verschoningsrecht. Handboek voor de advocaat, medisch hulpverlener, notaris en geestelijke*, Den Haag.

Becci, I., 2011. 'Religion's multiple locations in prison. Germany, Italy, Swiss', in: *Archives de sciences sociales des religions*, 2011/153, p. 65-84.

Beckford, J., 2001. 'Doing Time: Space, Time Religious Diversity and the Sacred in Prisons', in: *International Review of Sociology / Revue internationale de Sociologie*, 2001/3, p. 371-382.

Boeschoten, T en A. Van Iersel 2009. 'De legitimatie van justitiepastoraat als geestelijke verzorging in inrichtingen van Justitie', in A. van Iersel en J. Eerbeek 2009, p. 488-533.

Dienst Justitiële Inrichtingen, 2006. *Samenvatting eindrapport. 'Diensten' specificaties Dienst Geestelijke Verzorging*, Den Haag.

Doolaard, J. (red), 2006. *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*, Kampen.

Dun, T. van, 2011. *Invoeren in vieren: ritueel-liturgische strategieën. Een onderzoek naar de katholieke kerkdiensten in inrichtingen van Justitie in Nederland*, Heeswijk. Ook verschenen als proefschrift, Universiteit van Tilburg.

Eerbeek, J. 2009. *Een misdadiger is meer dan zijn delict*. Amsterdam.

Flap, H., 2001. 'Professies als probleem: sociaal-wetenschappelijke vraagstellingen op het terrein van vrije beroepen', in: Arts e.a. (red.), 2001, p. 31-50.

Flierman, F. 2012. *Geestelijke verzorging in het werkveld van justitie. Een Empirisch-theologische studie*, Delft. Ook verschenen als proefschrift, Universiteit van Tilburg.

Ganzevoort, R., 2009. 'Geestelijke verzorging kan niet zonder theologie. Een reactie op Pitstra en Zock', in: *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie*, 2009/3, p. 21-26.

Ganzevoort, R. en J. Visser, 2009. *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer.

Goudswaard, N. 2006. 'Geestelijke verzorging in het verleden', in J. Doolaard (red), 2006, p 23-58.

Gunst, J., 2001. 'Advocatuur in Nederland (1970-2000): externe ontwikkelingen en organisatorische aanpassingen', in: Arts e.a. (red.), 2001, p. 51-72.

Heitink, G., 1982. 'Het protestantse huisbezoek vroeger en nu', in: Praktische Theologie, Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen, Zwolle, 1982/5, p. 303-312.

Hendriks, A., 1982. 'Huisbezoek in het Nederlandse katholieke pastoraat, ontstaan, ontwikkeling en mogelijkheden', in: Praktische Theologie, Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen, 1982/5, p. 313-324.

Henneken-Hordijk, I. en G. Mol 2010. Voorkeurspeiling Geestelijke Verzorging DJI. Resultaten metingen 2008, 2009 en 2010, Dienst Justitiële Inrichtingen, Concernstaf Uitvoeringsbeleid, Informatieanalyse en Documentatie, Den Haag.

Jonckheere, A. 2009. 'Justitiepastoraat en herstel. Een positiebepaling', in A. van Iersel Van en J. Eerbeek (red), 2009, p. 210-227.

Iersel, A. Van en J. Eerbeek (red). 2009. Handboek justitiepastoraat, Buddel.

Iersel, A. Van en J. Eerbeek (red). 2009B. 'Grondslagdocument. De interpretatie van het besturingsmodel geestelijke verzorging bij Justitie', in A. van Iersel en J. Eerbeek (red) 2009, p. 537-544.

Inspectie Veiligheid en Justitie, PI Amsterdam locatie Havenstraat, inspectierapport. Doorlichting, september 2011: 37.

Inspectie Veiligheid en Justitie, JJI Den Hey-Acker, inspectierapport. Doorlichting september 2012.

Inspectie Veiligheid en Justitie, PI Lelystad, inspectierapport. Doorlichting, december 2012: 31

Khaliff, 'A. al-, 1996. *Al-Da'wa ila Allah fi al-sudjûn fî dhaw'i al-kitâb wa al-sunna*, Riyad.

Klei, P. van der, 1982. 'Waar gaat het om bij het huisbezoek van de pastor?', in: Praktische Theologie, Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen, 1982/5, p. 292-302.

Kooi A. en G. Loman, 2006. 'Godsdienstvrijheid als beginsel en concreet recht. *Rule 29 European Prison Rules: Freedom of thought, conscience and religion*'. Proces (tijdschrift) 2006/6. Ook te raadplegen op: http://www.gevangenispastoraatdgc.nl/media_dirs/96/media_files_data/godsdienstvrijheid_beginsel_recht.pdf.

Körver, S. 2006. 'Geestelijke verzorging en gedrag', in J. Doolaard (red), 2006, p. 857-868.

Kuyk, E., 2006. 'Geestelijke verzorging in de jeugdzorg', in J. Doolaard (red), 2006, p. 120-129.

Lomman, G. en H. Hummelen, 2009. 'Internationaal perspectief', in A. van Iersel Van en J. Eerbeek (red), 2009, p. 437-440.

Maliepaard, M. en M. Gijsberts 2012. Moslim in Nederland 2012, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Mascini, P. en D. Houtman, 2002. 'Resocialisatie als tegenpool van repressie. Een diepgeworteld criminologisch misverstand', Tijdschrift voor Criminologie 2002/44, p. 25-45. Ook te raadplegen op: <http://repub.eur.nl/res/pub/22741/> (Centre for Rotterdam Cultural Sociology).

Mol, G. en I. Henneken-Hordijk 2007. Gedetineerd in Nederland 2007. Een survey onder alle gedetineerden in het Nederlandse gevangeniswezen. Dienst Justitiële Inrichtingen, Concernstaf Uitvoeringsbeleid, Informatieanalyse en Documentatie, Den Haag.

Mooij-Kemp, D., 2006. 'Over opleiding en competentie', in: Doolaard (red.), 2006, p. 131-145.

Mooren, J. 2008. De Geestelijke verzorging en psychotherapie, Utrecht.

Neumann, P. 2010. Prisons and Terrorism. Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries. A policy report published by the International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence (ICSR) in partnership with the National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism (START), London.

Oliemeulen, L. e.a. 2010. Geestelijke Verzorging in detentie. Visie van ingeslotenen op behoefte en aanbod. Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg UMC St. Radboud Nijmegen in opdracht van WODC, Den Haag/Nijmegen.

RSJ (Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming) 2007. 'Als niemand begrijpt wat ik bedoel. Omgaan met allochtonen in de tbs'. Advies d.d. 12 november 2007.

Pitstra, F. en H. Zock, 2009. 'De onderbouwing van narratieve methodes in pastoraat en geestelijke verzorging. 'Ik zag alleen een kip over de weg'', in: Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie, 2009/3, p. 8-19.

Smeets, W., 2006. 'Geestelijke verzorging als veld van onderzoek', in J. Doolaard (red), 2006, p. 747-758.

Spruit, L., 2009. 'Het religieus profiel van gedetineerden, met het oog op herstelgericht pastoraat', in A. van Iersel Van en J. Eerbeek (red), 2009, p. 155-170.

Spruit, L., T. Bernts en C. Woldringh, 2003. Geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen. Onderzoek bij directeurs, geestelijk verzorgers en ingeslotenen in het gevangeniswezen, jeugdinrichtingen en tbs-klinieken, Nijmegen.

Taylor, C., 2009, Nederlandse vertaling door M. Stoltenkamp, Amersfoort.

Timmer, W. 2009. 'Herstelgerichte pastoraat en diaconie, vrijwilligerswerk en oriëntatie op nazorg', in A. van Iersel en J. Eerbeek (red.). 2009, p. 267-291.

Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1996. Regels met betrekking tot de geestelijke verzorging in instellingen in de zorgsector en in justitiële inrichtingen (Wet geestelijke verzorging zorginstellingen en justitiële inrichtingen) 23 720, Nota nr. 7 naar aanleiding van het verslag.

Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen, 2002. Beroepsstandaard voor geestelijke verzorger in zorginstellingen, 2002, te raadplegen op: <http://www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf>.